

Drie vijftiende-eeuwse crises in de Nederlanden: oorzaken, kenmerken en gevolgen

Remi van Schaik

De hongersnood van de jaren 1315-1317 (soms ook doorgetrokken tot 1322) wordt maar al te vaak als eerste teken van de ‘crisis van de veertiende eeuw’ of de ‘crisis van de late Middeleeuwen’ van stal gehaald. De crisis waarover dan gesproken wordt, is min of meer synoniem voor een conjuncturele fase van contractie of inkrimping van de economie, die een fase van expansie zou zijn opgevolgd.

Over die typering en ook de interpretatie van de economische golfbeweging is vooral na het geruchtmakende artikel van Robert Brenner uit 1976 veel te doen geweest. Hij zag de laatmiddeleeuwse crisis als een overgangs- of transitiefase van feodalisme naar kapitalisme en gaf er een neomarxistische interpretatie aan. Het begrip ‘transformatie’ en vooral ‘transitie’ deed zijn intrede, waarmee puur economische termen, zoals crisis of contractie, een aanmerkelijk bredere maatschappelijke inkleuring kregen.¹ Anders dan de algemene typering ‘crisis’, die als te generaliserende term voor het hele scala van economische activiteiten al veel langer *in Frage* werd gesteld, is er ten aanzien van de agrarische sector en de demografische ontwikkeling daar tot op zekere hoogte misschien nog wel te spreken van contractie, maar deze discussie wil ik hier niet voeren.²

Ook al zijn er aanwijzingen dat tegen 1300 de betreffende algemene agrarische expansie haar grenzen bereikte, is het toch de vraag of de bovenmatige berichtgeving in narratieve bronnen uit de veertiende eeuw en de vermeende algemeenheid van deze hongersnood in Europa benoorden de Alpen niet ook het gevolg is van een rijkelijker voor handen zijn van

¹ T.H. Aston en C.H.E. Philpin ed., *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* (Cambridge 1985), waarin het artikel van Brenner uit 1976 en o.a. een ingrijpende actualisering en uitgebreidere stoffering van zijn visie op de transitie van feodalisme naar kapitalisme.

² Zie voor de recente historiografische productie: E. Thoen en L. Van Molle ed., *Rural History in the North Sea Area. An Overview of Recent Research, Middle Ages – Twentieth Century* (Turnhout 2006). Het meest recente overzicht, ingedeeld naar land en met uitvoerige in- en uitleiding, wordt geboden door: H. Kitsikopoulos ed., *Agrarian Change and Crisis in Europe, 1200-1500* (New York en Londen 2012).

zulke bronnen.³ Niet dat ik deze hongersnood zou willen bagatelliseren, maar we kunnen er niet om heen dat zulke hongersnooden, die langer dan één oogstjaar hebben aangehouden en zich op ruimere (bovenregionale) schaal hebben voorgedaan, in een agrarische economie en zelfs ook in die waarin urbanisatie en lange afstandshandel hun (her)intrede hebben gedaan, zich met de regelmaat van de klok hebben gemanifesteerd. Ze zijn immers eigen aan een pre-industriële samenleving waarin kortetermijn crises bestaanscrises ('subsistence crises') zijn: plotse manifestaties van onderproductie of ontoereikende beschikbaarheid van de meest noodzakelijke levensbenodigdheden.⁴ Graan is de basisgrondstof voor broodbereiding en brood vormde in het grootste deel van Europa het volksvoedsel bij uitstek.

Na de hongersnood uit het begin van de veertiende eeuw doen er zich pas in de vijftiende eeuw enigermate vergelijkbare, zeer ernstige bestaanscrises voor die op ruimere, en dus bovengewestelijke schaal in de Nederlanden en ook daarbuiten herkenbare sporen hebben nagelaten en die in hun ontstaan en gevolgen ook een internationale reikwijdte laten zien.⁵ Op deze crises, drie in getal, wil ik in deze bijdrage nader ingaan. Daarbij gaat het om (minimaal) twee jaar aanhoudende graanschaarsten die tot verdubbeling, soms zelfs verdrievoudiging van de prijzen leidden en feitelijk tot hongerjaaren bestempeld kunnen worden. Die hongerjaaren gaan dan steeds ook weer gepaard met, of worden gevolgd door, besmettelijke ziekten en hoge mortaliteit. De drie crises van deze aard zijn die van 1437-1439, 1481-1482 en 1489/1491-1492 (de laatste chronologisch verschuivend van zuid naar noord). Cyclische schommelingen in de productie en aanvoer

³ In die zin heeft het minutieuze onderzoek dat William Chester Jordan naar deze hongersnood verrichtte en in een uitvoerige monografie *The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century* (Princeton, New Jersey, 1996) publiceerde, deze hongersnood een grotere impact bezorgd dan wellicht verantwoord was. Voor de Nederlanden was er tot dan toe enkel de studie van Hans Van Werveke, 'La famine de l'an 1316 en Flandre et dans les régions voisines', *Revue du Nord* 41.1 (1959) 5-14.

⁴ Voor Engeland is het meest recente werk: B.M.S. Campbell en C. Ó Gráda, 'Harvest Shortfalls, Grain Prices, and Famines in Preindustrial England', *Journal of Economic History* 71.4 (2011) 859-886.

⁵ De crisis van 1368-1371 zou eventueel in aanmerking gekomen zijn voor behandeling, maar deze is enkel voor Vlaanderen vastgesteld; zie: A. Verhulst, 'Bronnen en problemen betreffende de Vlaamse landbouw in de late Middeleeuwen' in: *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1964) 205-235: 219.

van granen als grondstof voor de meest noodzakelijke levensbehoeften leidden tot ernstige maatschappelijke gevolgen. Wat oudere studies zijn nog steeds een bron van inspiratie.⁶ Nieuw serieel kwantitatief materiaal is tijdens de laatste dertig jaar nauwelijks meer aangeboord.⁷ Het is de bedoeling de oorzaken en gevolgen te achterhalen, waarbij naast strikte economische factoren ook politiek-militaire, financiële of fiscale maar zeker ook sociale en mentale aspecten in beschouwing zullen worden genomen. Eerdere bevindingen zullen wel worden benut, maar vooral in een breder regionaal perspectief geplaatst worden.⁸ Relatief veel aandacht hecht ik aan kwalitatieve informatie. Ik zal dan ook vooral de beoordeling en de reacties van de tijdgenoot naar voren halen.

⁶ H. van der Wee, 'Typologie des crises et changements de structures aux Pays-Bas (XVe-XVIe siècles)', *Annales ESC* 18.2 (1963) 209-225; L. Noordegraaf, 'Crisis? Wat voor crisis? Duurte, hongersnood en sociale politiek in de Republiek aan het eind van de zestiende eeuw', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek* 45 (1982) 39-57. Zie overigens ook: B. Yun, 'Economic Cycles and Structural Changes' in: T.A. Brady, H.A. Oberman en J.D. Tracy ed., *Handbook of European History: 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* (Leiden 1994) 113-145.

⁷ Een uitzondering is te maken voor C. Bruneel, 'Le prix du blé à Jodoigne au XVe siècle' in: J.-M. Duvosquel en A. Dierkens ed., *Villes et campagnes au Moyen Âge. Mélanges Georges Despy* (Luik 1991) 111-134; G. de Moor ed., *Lonen en prijzen in het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenborst bij Noordwijkerhout tussen 1410/11 en 1570/71* (Amsterdam 2000). Gewezen zij echter op de interessante kwantitatieve analyses van een groot aantal prijsreeksen bij R.W. Unger, 'Prices, Consumption Patterns and Consumer Welfare in the Low Countries at the End of the Middle Ages', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8 (2005) 252-282.

⁸ R. van Schaik, 'Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14^e tot de 17^e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91.2 (1978) 214-255; R. van Schaik, 'Marktbeheersing: overheidsbemoeienis met de levensmiddelenvoorziening in de Nederlanden (14de-19de eeuw)' in: C. Lesger en L. Noordegraaf ed., *Ondernemers & Bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd* (Amsterdam 1999) 465-489; U. Dirlmeier, 'Lebensmittel- und Versorgungspolitik mittelalterlicher Städte als demographisch relevanter Faktor?', *Saeculum* 39 (1988) 149-153; alsmede U. Dirlmeier en G. Fouquet, 'Ernährung und Konsumgewohnheiten im spätmittelalterlichen Deutschland', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 44 (1993) 504-526. Voor een regio net ten zuiden van de Nederlanden verscheen zeer recent: J.-M. Yante, 'Récits de crises: disettes, famines et épidémies à Metz et en pays mosan (XIVe-XVIe siècles)', *Annales de l'Est: revue trimestrielle*. Sér. 6, 62 (2012) 29-42.

De grote duurte van 1437-1439

Zonder twijfel behoort de duurteperiode 1437-1439 tot de ernstigste voedselcrises van de hele vijftiende eeuw in Noordwest-Europa. Daarbij werden niet enkel de Nederlanden, maar ook Frankrijk en geheel Duitsland getroffen. In dit verband is het de kwestie of deze crisis in de Nederlanden ook zo catastrofaal is geweest als onlangs voor het Duitse Rijk werd vastgesteld en of ook het jaar 1439/1440 daarin meegenomen zou moeten worden.⁹ Langdurig slechte weersomstandigheden sinds het begin van de jaren dertig, maar met name die in de winter en het voorjaar van 1437, waren de oorzaak van misoogsten op grote schaal. Waar bronnen uit Keulen al reppen over 1435 als de koudste winter ooit, waardoor de Rijn wekenlang bevroren was en scheepvaart onmogelijk, waren er in 1436/1437 en 1437/1438 opnieuw bijzonder strenge winters die tot ijsgang op de grote rivieren en vervolgens tijdens de dooi tot ernstige overstromingen leidden. Een anonieme kroniekschrijver, vermoedelijk uit de Neder-Betuwe maar in elk geval uit de nabijheid van Tiel en over het algemeen zeer goed geïnformeerd over wat er in zijn directe omgeving voorviel, geeft een onthullend ooggetuigeverslag. Hij beschrijft daarin de situatie zoals die zich vlak vóór de kerst van 1437 langs de Waal in IJzendoorn voordeed en waarbij hij zelf ook meehielp bij versterking van de dijken, die het toen nog maar net hielden. Medio januari echter brak de dijk tussen Tiel en IJzendoorn op verschillende plaatsen door en noopte tot een reddingsoperatie met een vissersschuit (een *sweenhals*) waarbij hij door de reddingswerkers als een onhandige intellectueel aan de kant werd geschoven en te verstaan kreeg ‘dat hij op de boot niet van nut kon zijn en maar moest vertrekken om op zijn penneveren te letten’(!).¹⁰ Ik haal dit relaas even aan, omdat het omstandigheden illustreert die zich overal langs de grote rivieren

⁹ Ondanks de een ruimere periode suggererende titel gaat de bewerkte dissertatie van Christian Jörg, *Teure, Hunger, Großes Sterben. Hungersnöte und Versorgungskrisen in den Städten des Reiches während des 15. Jahrhunderts* (Stuttgart 2008), in wezen over de hongersnood van 1437-1439/1440, zij het dat hij in 1430 al een aanloopje neemt.

¹⁰ J. Kuys e.a., *De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw met een vervolg over de jaren 1552-1566* (Amsterdam 1983) 164-166 §849-851. Over de auteur: lvii-lviii. De kroniek zelf werd waarschijnlijk in 1455 voltooid.

en langs de Rijn tot ver in Zuid-Duitsland voordeden.¹¹ Het feit dat deze omstandigheden op zo ruime schaal in het Duitse Rijk, maar ook in grote delen van Frankrijk voorkwamen, maakte dat importen van broodgraan van elders, als die al mogelijk waren, nauwelijks soelaas konden bieden. Complicerende factor was ook nog eens dat de mogelijkheden voor import vanuit het Baltische gebied, waar op grote schaal graan werd verbouwd, als gevolg van conflicten tussen de Hanze en Holland in de jaren 1438-1442 uitermate beperkt waren en soms zelfs volledig onmogelijk door handelsblokkades en uitvoerverboden.¹²

Dit alles leidde alom tot aanzienlijke prijsstijgingen, in sommige streken tot het op één na hoogste niveau van de eeuw. Deze stijgingen werden versterkt door nieuwe misoogsten in 1438, die een vrij algemene hongersnood tot gevolg hadden. Alle beschikbare prijsreeksen uit de Nederlanden tonen de ernst van de zaak aan. Dat geldt voor Zuid-Nederlandse steden, zoals Valenciennes, Douai, Brugge, Gent, Antwerpen en Leuven. In Brugge was sprake van een verdrievoudiging van de graanprijzen, in Gent van een verdubbeling.¹³ De situatie in Brugge was ook nog eens verergerd door de bekende Brugse opstand van 1436-1438 tegen hertog Filips de Goede, mede een gevolg van de staat van oorlog waarin Bourgondië en Engeland in die tijd verkeerden.¹⁴ Ook Noord-Nederlandse steden werden met scherpe prijsstijgingen geconfronteerd, de een meer dan de ander. Zo laat Utrecht op het hoogtepunt een ruime verdubbeling zien.¹⁵ Met Utrecht zitten we al niet zo ver meer van Tiel. De genoemde kroniekschrijver uit de buurt van Tiel laat weten dat er:

¹¹ Jörg, *Teure*, 85-117, over klimaatverslechtering en misoogsten in heel Europa; specifiek over wat hij de 'Niederer Lande' noemt: 96-104, waar hij overigens geen weet lijkt te hebben van het bestaan van deel II van M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland* (Assen 1977) en evenmin van de delen II en III van het wetenschappelijk mindere, maar wel handige J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (Franeker 1996-1998)..

¹² D. Seifert, *Kompagnons und Konkurrenten. Holland und die Hanse im späten Mittelalter* (Keulen 1997) 275-321.

¹³ W. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010) 557, 560.

¹⁴ W. Blockmans en W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam en Leuven 1997) 122, 132-133. Over de opstand: J. Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438* (Kortrijk-Heule 1997).

¹⁵ Prijzen en indexcijfers voor diverse steden bij Van Schaik, 'Prijzen en levensmiddelenpolitiek', 236, 239.

In 1438 in heel Neder-Duitsland zo'n duurte en hongersnood heerste dat men van armoe en ellende niet meer wist hoe te jammeren en te klagen. Want men moest voor een malder tarwe in Tiel 6 Arnhemse Arnoldusguldens betalen en iedere andere graansoort navenant. Deze duurte hield meer dan een jaar aan.

Hij vervolgt met:

In 1439 was de oogst van tarwe en andere granen zo goed, dat de voorafgaande duurte ongedaan gemaakt werd en het graan tegen een redelijke en acceptabele marktprijs te koop was, aangezien het in grote overvloed was opgegroeid.¹⁶

Elders heb ik erop gewezen dat stadsbesturen, zoals die van Culemborg, Zaltbommel en Tiel, in jaren van schaarste voor de vaststelling van broodprijzen bij de grotere steden in de omgeving informatie inwonnen.¹⁷ Zo oriënteerde Tiel zich op Den Bosch, Culemborg daarentegen gewoonlijk op Utrecht. Dit zijn tekenen van toenemende marktintegratie, die vooral in de vijftiende eeuw manifest wordt. Niettemin zijn er regionaal verschillen wat de duur van deze crisis betreft. Ook al hebben we voor Zutphen in de periode tot 1483 niet de beschikking over graan- en broodprijzen die de marktontwikkeling representeren, toch zijn de tarweprijzen op grond van jaarlijkse rentebetalingen op 30 november wel indicatief.¹⁸ De prijs van 1437 bereikte het hoogste niveau van de vijftiende eeuw en zakte daarna iets om pas in 1440 een enorme val te vertonen.

Wat voor deze diep ingrijpende graancrisis voor het eerst op grote schaal en bijna algemeen gebeurde is dat een heel arsenaal aan vooral stedelijke overheidsmaatregelen afgekondigd wordt om de schaarste en de gevolgen ervan te beteugelen. Het gaat dan om exportverboden voor graan, aankoop van broodgraan, toezicht op en inventarisatie van particuliere voorraden, bouw van publieke voorraadschuren (*spijkers*), bestrijding van voorkoop en woeker, maatregelen die bakkers, molenaars en brouwers onder overheidstoezicht plaatsten en soms, maar zeker niet overal,

¹⁶ Kuys e.a., *De Tielse kroniek*, 167 §855 en 168 §857.

¹⁷ Van Schaik, 'Marktbeheersing', 472.

¹⁸ W. Kuppens en R. van Schaik, 'Levensstandaard en stedelijke economie te Zutphen in de 15de en 16de eeuw', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 72 (1981) 1-45: 14 Fig. 1.

afkondiging van maximumprijzen of zelfs prijsverlagingen en speciale beschikkingen met het oog op armenzorg. Sommige van dat soort maatregelen zijn ook wel uit eerdere, minder ernstige schaarstejaren bekend, maar de combinatie en schaalgrootte waarop dat nu gebeurt, is nieuw.¹⁹

Nieuw lijkt ook het fenomeen van publieke graanaankopen en opslag in speciale pakhuizen. Zo kocht Deventer in 1437 en 1438 graan in en sloeg dat op in 'De Steerne', maar ook van een relatief kleine stad als Culemborg zijn uit 1438 graanaankopen bekend. Een echt grote stad zoals Brugge kon zich in 1438 natuurlijk niet onbetuigd laten, terwijl Gouda als eerste Hollandse stad in 1438 graan inkocht. In Keulen ging men in 1437 tot aankoop van stadsrogge over en daar volgde de bouw van een stedelijk korenhuis in 1438-1439 en in 1441 nog een tweede op met een totale capaciteit van 10 à 12.000 mud (1.640.000 tot 1.968.000 liter). Na deze zeer ernstige graancrisis lijkt het erop dat stedelijke overheden dit instrument bij volgende gelegenheden vaker van stal hebben gehaald. Instelling van een korenmeestersambt als toezichhoudende overheidsinstantie op de handel in graan en (tijdelijke) monopolisering van graandistributie kennen we in Holland al uit 1437. In Keulen werden maatregelen van dien aard in 1439 afgekondigd. Graanvisitaties, inspecties van particuliere voorraden, doen ook hun intrede. Uit Deventer is de eerste bekend uit kort na Pasen 1438. In de rekening van een van de twee cameraars, stedelijke rentmeesters, over dat jaar vinden we dat 'scepene ende raet ellic in sijn strate gegaen hadde den rogen te besien huys by huys'.²⁰

Zonder overdrijving moeten we op grond van alle beschikbare kwalitatieve en kwantitatieve informatie toch wel spreken van een hongersnood. Deze is aanwijsbaar in de jaren 1437 en 1438, maar duurt niet langer, behalve wellicht in de oostelijke gewesten en het Niederrhein-gebied. Dit had gevolgen voor het fysieke weerstandsvermogen van grote groepen uit de bevolking, vooral natuurlijk van degenen die in overheersende mate waren aangewezen op broodgraan voor hun dagelijkse voeding, juist omdat

¹⁹ Jörg, *Teure*, 194-195. Zie voor dit soort maatregelen in de Nederlanden: Van Schaik, 'Prijs- en levensmiddelenpolitiek', 222-234; idem, 'Marktbeheersing', 483-484. Een grondig overzicht van de economische overheidspolitiek op dit vlak in Duitse steden biedt E. Isenmann in zijn recente, grondig bijgewerkte *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150-1550. Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft* (Wenen 2012) 460-463, 467-468, 955-960 en vooral 978-982, voorzien van uitvoerige en up-to-date literatuuropgave.

²⁰ Aangehaald bij Van Schaik, 'Prijs- en levensmiddelenpolitiek', 223.

daarvoor niet echt alternatieven waren. Het is ook te zien aan het feit dat in dit soort omstandigheden de prijs van wat normaliter het goedkopere broodgraan is, rogge, sterker stijgt dan die van tarwe. Dit is een aanwijzing dat mensen die zich in ‘normale’ jaren tarwe- of wittebrood konden veroorloven, *en masse* overschakelden op roggebrood.²¹ Die sterkere stijging duidt erop dat in tijden van schaarste dat tekort alleen nog maar versterkt werd door de toegenomen vraag. Ondervoeding kon dan ook niet uitblijven en het overal gesignaleerde uitbreken van besmettelijke ziekten moet talrijke slachtoffers gemaakt hebben. Cijfers hiervan zijn hoegenaamd niet bekend, ze laten zich althans niet berekenen. Aantallen die in kronieken worden genoemd zijn over het algemeen overtrokken; rekeningen gewagen veelal van ‘grote sterfte’. Voor wat de Noordelijke Nederlanden betreft concentreren deze uitbraken zich in 1439, in een enkel geval nog in 1440. Algemeen wordt ervan uitgegaan dat het om opflakeringen van de pest ging. De bronnen spreken in de regel van ‘pestilencie’. De ziekteverschijnselen en het nauwkeurige verloop van deze epidemieën mogen overigens nog wel eens voorwerp van nader onderzoek zijn.²² Aan de scherpe val van de graanprijzen vanaf de oogst van 1439 (in de streek rond Keulen pas een jaar later) liggen twee oorzaken ten grondslag: een toegenomen aanbod van graan, als gevolg van zich herstellende productie en opheffing van handelsblokkades, en een als gevolg van de demografische terugval afnemende vraag.

De eerste piek in de crisis van de late vijftiende eeuw: 1481-1483

In een exerpentenverzameling uit de collaties van Claus van Euskerken († 1521), een bundeling levensbeschrijvingen van belangrijke Moderne Devoten ter overweging en stichting, is het besef van een langdurige crisis uit de jaren tachtig en negentig van de vijftiende eeuw duidelijk terug te vinden. Het werk is uitsluitend in een laat-vijftiende-eeuws handschrift (uit

²¹ Van der Wee, ‘Typologie’, 211.

²² Een heel aantal verwijzingen is te vinden bij Van Schaik, ‘Prijzen en levensmiddelenpolitiek’, 237. Jörg, *Teure*, 147-155, geeft aan dat de pest zich in 1437 al in Zuid-Duitsland manifesteerde, maar tot eind 1439 voortwoerde. Als eerste aanzet daartoe: W.P. Blockmans, ‘The Social and Economic Effects of Plague in the Low Countries 1349-1500’, *Revue Belge de Philologie et d’Histoire* (hierna RBPH) 60.4 (1980) 833-863: tabel 8.

het Meester Geertshuis in Deventer) bewaard. Aanvankelijk stond er in dit handschrift aangetekend:

Sunderlinge was doe ene seer duer tijt hier te lande, soe dat vele menschen van honger storven; die duerde wal ses jaer lanck. Daer was onder tijden wal guets tijts tusschen, mer ten duerde niet (...). Dese duertijt began ynt jaer ons heren mcccc lxxij omtrint sante Peter in die vasten [22 februari] ende sij deerde hent men screef lxxxiiij.

Opmerkelijk is het echter dat ‘ses’ door een corrector gewijzigd werd in xv en het jaartal [14]84 (lxxxiiij) in [14]93 (xcij).²³ De corrector (of de kopiist zelf, mogelijk zuster Grete sHeren – zonder het handschrift zelf te raadplegen kan ik dat niet zeggen – heeft dus de crisis van een decennium later nog verwerkt en het aardige van deze informatie is dat door een tijdgenoot in feite het hele laatste kwart van de vijftiende eeuw als een crisisperiode wordt getypeerd. Dat past fraai in de kenschets die Raymond Van Uytven daaraan in 1975 gaf.²⁴ Een kroniekschrijver uit het fraterhuis van Doesburg, Johannes Ahrweiler, had een iets korter geheugen: hij schreef onder het jaar 1481 dat er zich een grote hongersnood en een ongehoorde schaarste aan allerhande levensmiddelen overal in de omgeving manifesteerde, welke vanaf 1479 van dag tot dag verergerde, zodat die voor de gewone man bijkans ondraaglijk leek. De prijzen beliepen wel het tweetot het drievoudige van de normale. Hij specificeerde ze: 1 malder rogge 2 à 2,5 Rijnse gulden, 1 malder weit (tarwe) 2,5 à 3, haver 1, gerst 1,25 en zaaizaad 2 gulden. Daarnaast kostte een vat boter 14 tot 16 gulden, waar 6 à 7 normaal was en in dure jaren 8; op Pasen 1481 reikte de prijs al aan 20 Rijnse gulden. Tot overmaat van ramp was er in de herfst van 1480 ook nog sprake geweest van een overstroming, waardoor het gras volledig verziekt

²³ D.A. Brinkerink, ‘Biographicen van beroemde mannen uit den Deventerkring’, *Archief Aartsbisdom Utrecht* 28 (1902) 225-276: 272, 274, http://www.dbnl.org/tekst/eusk001biog01_01/eusk001biog01_01_0006.php. Het handschrift berust onder signatuur PBF 868 hs. in Tresoar te Leeuwarden (zie voor de beschrijving van het handschrift: www.mmdc.nl).

²⁴ R. Van Uytven, ‘Politiek en economie: de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden’, *RBPH* 53.4 (1975) 1097-1149.

was en de hooioogst volstrekt ontoereikend, met het gevolg dat de veestapel ervan te lijden had en dat er schaarste aan varkens- en rundvlees optrad.²⁵

In de oudste Noord-Nederlandse stadskroniek, die van Kampen, geschreven door Jacob Bijndop († 1482), wordt ook uitgebreid bericht over de hoge graanprijzen van dat jaar. De verstrekte informatie is daarom zo belangrijk omdat Bijndop stadssecretaris van Kampen en dus goed geïnformeerd was. Het door hem geschreven deel van de kroniek loopt precies tot in 1481, reden waarom ik Bijndop hierna graag parafraseer.²⁶ In dat jaar was het graan tussen Pasen en Pinksteren zeer duur geworden. Waar in de voorafgaande winter een last rogge nog 22 currente Rijnse gulden of daaromtrent had gekost, werd nu een prijs van 46 gulden aangerekend en kostte een last weit 50 gulden. Bijndop rept ook over tekorten aan veevoer en duurte van boter en vlees. Het stadsbestuur zag zich genoodzaakt graan aan te kopen uit een schip uit Danzig. Na 24 juni begonnen de prijzen wat te dalen, maar in begin december stegen ze weer. Wel was het zo dat in Kampen klaarblijkelijk veel graanschepen uit het Balticum aanlegden, want zowel Vlamingen als Hollanders kwamen er graan inkopen. Voor wat Amsterdam betreft was de nood blijkbaar al zo hoog gestegen dat – nog los van een gebruikelijk uitvoerverbod – de tamelijk rigoureuze maatregel werd afgekondigd waarbij tijdelijk een maximum van veertig Rijnse guldens werd gesteld aan de prijs van een last rogge. Zodra echter de termijn om was (25 november), stegen de prijzen pijlsnel, tot wel zeventig gulden toe. Er werd ook maar weinig graan uit de oost meer aangevoerd, daar ook in Danzig en in Lijfland uitvoerverboden van kracht waren geworden. Wel kwam er nog enig, maar niet veel graan uit Koningsbergen en enkele andere steden in ‘Oestlant’.

De schaarste was dermate ernstig geworden dat Kampen, Deventer en Zwolle onderling afspraken niets meer te laten uitvoeren. Utrecht sanctioneerde dat, zodat het gehele Sticht op slot ging. Handelaren uit Holland en Friesland die op de Deventer St.-Maartensmarkt graan aangekocht hadden, werden daarom aangehouden:

wy helden dat koirne, alsoe van Deventer komende, hier op en
helden dair op des nachtes en des dages wachte om sulx niet to

²⁵ A.G. Weiler ed., *Necrologium, kroniek en cartularium c.a. van het fraterhuis te Doesburg (1432-1559)* (Leiden 1974) 56.

²⁶ [J.C. Bijsterbos,] *Kamper kronijken I. De annalibus quaedam nota* (Deventer 1862) 36-39.

gehengen, dat wy den van Deventer lieten weten om den vremden
koipluden te wairnen dat sy geen koerne aldair solden scepen.

Na aanvankelijk protest gaf Deventer toe en Kampen ging over tot vaststelling van een maximumprijs: ‘scepen, rait en gesworen meente satteden elc scepel roggen hier in der stat niet duerer te vercopen dan voir xx kr[omstaart], beliep die last lx curr[ente] R[ijnse] g[ulden]’. Een schip met tarwe, rogge en gerst uit Bremen werd gedwongen in Kampen te blijven. De Deventer cameraarsrekeningen bevestigen de maatregelen inzake het graanuitvoerverbod: op 17 november was in Deventer al bekend dat er een uitvoerverbod gold en op 26 november kwam er een bode uit Kampen met een brief van de bisschop over het verbod. Dat moet de sanctionering door de bisschop zijn, waarover Bijndop sprak. Op 28 november zond Deventer een bode naar Kampen ‘dat oir burgers alhyr dat koern koften myt groeten hoepen in een opslach te macken ende wy mede verstaen hadden dat sy aldair gien koern onsen burgeren van beneden op wolden vueren’.²⁷

Ik refereerde aan uitvoerverboden die ook in het Balticum uitgevaardigd waren, maar blijkbaar werd ondanks verboden die ook op de Stör en de Elbe vanuit Steinburg en Hamburg golden, toch koren overgeladen op schepen van Hollanders, zo blijkt uit een brief van 16 november. Haarlem had twee maanden eerder al zijn beklag gedaan bij Danzig over het uitvoerverbod en had ten behoeve van een eigen burger toestemming verzocht om met zijn lading te mogen doorvaren. Interessant is het ook te lezen dat in december een Duitse koopman te Brugge gevestigd, maar op dat moment op de jaarmarkt in Bergen op Zoom verblijvend, bij Lübeck en Danzig klaagde dat Holland en Zeeland de doorvoer van graan naar Brugge verhinderden. Amsterdam liet daarop weten dat de man – in mijn woorden – niet zo moest zeuren, want dat de maatregel was uitgevaardigd door de stadhouder en de Staten van Holland en dat burgers van Amsterdam met betaalde en vertolde ladingen nog wel meer schade hadden.²⁸ Het lijkt erop dat menig Hollands schip naar

²⁷ Van Schaïk, ‘Prijs- en levensmiddelenpolitiek’, 232 n.77.

²⁸ H.A. Poelman ed., *Bronnen tot de geschiedenis van de Oostzeehandel I* (’s-Gravenhage 1917) r. 2738, 2740-2741, 2743.

Koningsbergen uitweek. In dat jaar werden er alleen al 78 Hollandse schepen vertold.²⁹

De enorme duurte, die zich in 1482 voortzette, wordt ook genoemd in de in 1499 uitgekomen Keulse kroniek van Koelhoff. In de periode tussen Pasen en Pinksteren (d.i. 7 april tot 26 mei) 1482 kostte een malder koren (dit zal rogge zijn) 11 mark en 4 schillingen. Op verschillende dagen was er in Keulen geen brood te koop. Op 17 juli deed rogge 9 mark en op 28 juli 5,5. De daling zette dus in juli 1482 duidelijk in.³⁰ Als we echter dichterbij huis kijken: waar in Zutphen op 30 november 1481 de tarwe nog duur genoemd werd, was die een jaar later anderhalf maal duurder. Ook elders duurde de schaarste langer voort. In de in 1483 geschreven kroniek van Henric van Arnhem uit het fraterhuis in Gouda, wordt onder het jaar 1483 gezegd dat:

in dit jaar en de twee voorafgaande er grote schaarste heerste in alles, maar het meest in graan. Al het graan kwam toen uit Amsterdam. Daar speelde een rol dat er wegens de oorlog tussen de koning van Frankrijk en de aartshertog van Oostenrijk, tussen wie in het jaar daarvóór nog een vrede gesloten was, vanuit Frankrijk geen koren kon worden ingevoerd.³¹

Met de verwijzing naar graanimporten vanuit het Balticum en problemen met aanvoer vanuit Frankrijk komen we op het punt dat precies in dit laatste kwart van de vijftiende eeuw een verschuiving in de aanvoerroutes moet zijn opgetreden. Van Tielhof stelde vast dat Delft, gevolgd door Gouda, traditioneel relatief veel graan uit het zuiden importeerde, maar dat

²⁹ Zie over de graanexport uit Danzig: M. van Tielhof, *De Hollandse graanhandel, 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (Den Haag 1995) 86-89; het graanuitvoerverbod van Danzig: 91. Dit sluit aan op de informatie van Bijndop.

³⁰ 'Chronik von Johann Koelhoff (1499)' in: C. Hegel ed., *Chroniken der niederrheinischen Städte. Köln III* (Leipzig 1877; fotomech. herdr. Göttingen 1968) 858. Zie over deze kroniek: Georg Mölich ed., *Spätmittelalterliche städtische Geschichtsschreibung in Köln und im Reich. Die 'Koelhoffsche' Chronik und ihr historisches Umfeld* (Keulen 2001).

³¹ A.H.L. Hensen ed., 'Henric van Arnhem's kronyk van het fraterhuis te Gouda', *Bijdragen en Mededeelingen Historisch Genootschap* 20 (1899) 8-46: 8-10. Hij meldt ook dat in die en de daaraan voorafgaande drie of vier jaren geheel Holland geconfronteerd was met grote partijstrijd, met het gevolg dat vele dorpen verwoest en platgebrand en alle grote steden verpauperd waren.

in 1491 bijna geen en in 1492 en 1493 weinig Hollandse schepen in Antwerpen en Gent nog graan laadden. Pas in 1494 had de handel zich enigermate hersteld, maar voeren er vanuit Gouda nog maar vijf of zes boeiers uit naar de Somme en Seine voor graan. Dit spoort met de toen juist tot stand gekomen vrede tussen Frankrijk en de Bourgondische landen. Van Uytven had al aangetoond dat de graanexport vanuit de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk in de periode 1470-1493 ernstig te lijden had van voortdurende oorlogshandelingen tussen Lodewijk XI en eerst Karel de Stoute en daarna Maximiliaan van Oostenrijk.³² In die jaren stortte de handel ineen en moest een beroep worden gedaan op aanvoer vanuit het Balticum, hetgeen alleen maar lonend was vanwege de uitzonderlijk hoge graanprijzen in de Nederlanden. Het baande de weg voor een in de zestiende eeuw steeds dominanter wordend aandeel van Baltisch graan.³³

Het is in elk geval een feit dat oorlogsomstandigheden en handelsbelemmeringen bulktransport van broodgraan vrijwel onmogelijk maakten en dat de regionale graanproductie, die in sommige streken bij normale oogsten nog wel kon volstaan, nu volstrekt ontoereikend was. Voor het hertogdom Gelre speelde ook nog mee dat het in de zomer van 1481 opnieuw het hoofd moest buigen voor (nu) de Bourgondisch-Habsburgse macht in de persoon van Maximiliaan. Daarmee werd de zogenaamde tweede Bourgondische bezetting een feit. Gelre was volgens de net al aangehaalde chroniqueur uit Doesburg reeds sinds het overlijden van hertog Adolf (1477) het toneel van strijd en plundertochten geweest en maakte een ronduit desolate indruk.³⁴ Daar kwamen de hernieuwde bezetting en de oogstmislukking nog bovenop.

De in de eerdere crisisjaren massaal aangewende instrumenten hoeven hier de revue niet opnieuw te passeren, want alom zien we hetzelfde patroon. In sommige steden ging men nu pas voor het eerst tot dit soort maatregelen over. Zo besloot het Arnhemse stadsbestuur op woensdag na Pinksteren 1481 tot een graanvisitatie: 'soen die burgermeysters myt den

³² Van Uytven, 'Politiek en economie', 1116-1117.

³³ Van Tielhof, *Hollandse graanhandel*, 20-24. Zie over deze problematiek ook R.W. Unger, 'Feeding Low Countries Towns: the Grain Trade in the Fifteenth Century', *RBPH* 77.2 (1999) 329-358; M. van Tielhof, 'Grain Provision in Holland ca. 1490-1570' in: P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden ed., *Peasants into Farmers? The Transition of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in Light of the Brenner Debate* (Turnhout 2001) 202-219.

³⁴ Weiler, *Necrologie*, 55.

raet om hadden gegaen inder stat die sulres te besien wat koern inder stad were'.³⁵ Ook trad het in overleg met Kleef opdat de stad zelf en ook Arnhemse kooplieden daar graan konden opkopen en uitvoeren ondanks het daar geldende exportverbod. De nood was er zo hoog dat brouwers ook nog maar één soort bier mochten brouwen, een maatregel waartegen ze trouwens in staking gingen. Verplichte voorraadvorming werd in Amsterdam afgekondigd.

Ontegenzegglijk geeft de op veel plaatsen vast te stellen verdrievoudiging van de roggeprijzen aan dat er sprake geweest moet zijn van hongersnood. Ook wat de directe gevolgen van de hongersnood betreft tekent zich een patroon af dat zich volledig laat vergelijken met wat we na de crisis van 1437-1439 zijn tegengekomen. Pestuitbarstingen in 1483 en in 1484 worden zowel in verhalende als in niet-verhalende bronnen genoteerd, en feitelijk alom. Incidenteel krijgen we nu wel wat beter zicht op aantallen slachtoffers, maar het is altijd partieel. Zo noopte de mortaliteit in 1483 het Culemborgse St.-Petersgasthuis tot het delven van 56 graven voor de armen die in het gasthuis gestorven waren, en moest het gasthuis in het Nederrijnse Kalkar in 1484 nog zorg dragen voor de begrafenis van maar liefst 211 doden, hetgeen naar schatting een kleine tien procent van de toenmalige bevolking was.³⁶

De tweede piek in de laat-vijftiende-eeuwse crisis: 1491-1493

Vanaf 1486 tekent zich een tweede piek af in de duurtégolf van het laatste kwart van de eeuw. In Vlaanderen en Brabant bereikt die al eerder, in 1489, een hoogtepunt dan in Utrecht of in Gelre waar 1491 en 1492 de jaren met de hoogste graanprijzen zijn. Dit moet in verband worden gebracht met de politiek woelige omstandigheden met de opstand van de Vlaamse steden tegen Maximiliaan. Elders attendeerde ik erop dat in Grave de renteprijzen van rogge ook al in 1486 sterk stegen, maar dat de piek er in 1490 werd bereikt en dat 1491 en 1492 nog dure jaren waren. Grave ligt aldus in een overgangsgebied tussen zuid en noord.³⁷ In de winter van 1490-1491 waren er slechte weersomstandigheden, met grootschalige overstromingen van de grote rivieren tot gevolg. Holland kampte met ernstige problemen in de

³⁵ Van Schaik, 'Prijs- en levensmiddelenpolitiek', 223.

³⁶ Ibidem, 238-239.

³⁷ Ibidem, 242.

aanvoer van Baltisch graan. In de noordelijke, maar ook in de oostelijke en aan het Duitse Rijnland grenzende gewesten springt 1491 er qua bijzondere noodmaatregelen duidelijk uit. Aankopen van graan voor de armen kennen we uit Kampen, waar het stadsbestuur dat in december financierde uit een lijfrenteverkoop. Enkele maanden later, op 2 maart 1492, moest het Danzig verlot vragen een schip met 100 last graan te mogen laden, eveneens om de nood onder de armen te kunnen verlichten. Als reden werd een zeer groot tekort aan broodgraan genoemd, veroorzaakt door het vergaan van vele graanschepen.³⁸ Het stadsbestuur van Venlo bijvoorbeeld was niet erg gelukkig met zijn aankoop, want zodra de prijzen gingen dalen, moesten de voorraden met verlies op de Dordtse markt worden gesleten.³⁹ Graanvisitaties vonden op grote schaal plaats, niet alleen in grote steden, maar ook in kleine, en reeds voordat de oogst van 1491 kon worden binnengehaald, namelijk al in de maanden mei en juni. We kennen ze uit tal van plaatsen.

Terug naar wat verhalende bronnen ons zeggen over de schaarste. De kroniek van het Doesburgse fraterhuis signaleert onmiddellijk na Pasen (3 april) 1491 een groot graantekort, vooral van rogge. Dat lijkt overeen te komen met maatregelen die diverse overheden kort nadien namen. De roggeprijs liep er tot 2 gouden Rijnse gulden per malder op, op sommige plaatsen – zo werd gezegd – zelfs het dubbele. Het stadsbestuur liet de poorten bewaken om te voorkomen dat er levensmiddelen naar buiten werden gebracht. Vooral de plattelandsbevolking had hiervan de gevolgen te ondervinden.⁴⁰ De voor Doesburg genoemde roggeprijs stemt overeen met de prijs die volgens Johan Koelhoff in Keulen werd bereikt. Voor Keulen speelden de genoemde slechte weersomstandigheden en daarmee oogstmislukking naar het oordeel van Koelhoff geen bijzondere rol, maar het feit dat uit het Luikse geen graan werd aangevoerd, waar gewassen door oorlogsverwikkelingen vernietigd waren. Daarnaast maakte hij attent op ‘die giricheit der minschen, die dat korn upslussen, beide van geistlichen und werltlichen minschen’. Brood te Keulen was klein en bevatte erg veel water, groot gedrang ontstond er voor de bakkerijen, de verkoop ging op rantsoen

³⁸ Gemeentearchief Kampen, Oud-archief gemeente Kampen, reg.nr. 743 (17-12-1491). Voor de verzoeken aan Danzig: Van Schaik, ‘Prijzen- en levensmiddelenpolitiek’, 243-244.

³⁹ Th.L.M. Thurlings en A.A.P. van Drunen, ‘Sociaal-economische geschiedenis’ in: *Limburgs Verleden I* (Maastricht z.j.) 231.

⁴⁰ Zie voor het verslag over 1491-1492: Weiler, *Necrologium*, 65-66.

en vaak werd er nog enkel aan vaste klanten verkocht. Diefstallen en plunderingen waren er aan de lopende band en er werd zelfs door de armen misbruik gemaakt van een receptie, gegeven bij gelegenheid van de promotie van een blinde tot doctor in het kerkelijk recht (!).⁴¹

Ik heb al gezegd dat het hier om een tweejarige duurte gaat. In 1492 bereikte de schaarste een nieuw hoogtepunt en de schaarste deed zich volgens de Doesburgse kroniek niet alleen voor in broodgranen, maar ook in vlees, boter en melk. Veesterfte wordt gemeld. Ook Johan Koelhoff noemt die expliciet.⁴² De prijzen zouden in Doesburg voor een malder rogge 3 gouden Rijnse gulden, voor tarwe dito, voor gerst 2 en voor haver 1 Rijnse gulden hebben bereikt. Marktprijzen hebben we uit Doesburg niet, maar deze prijzen komen wel overeen met noteringen die ik in de rekeningen van het Doesburgse Grote Convent aantrof.

Waar ik eerder zei dat in Vlaanderen en Brabant de duurte al vroeger inzette, is het interessant te zien dat de *Chroniek van Overmaas*, in wezen een deel van een door Peter Treckpoel samengestelde wereldkroniek, onder het jaar 1491 aangeeft dat de hele periode van 1490 tot en met 1493 een uitermate dure tijd was in die streek en tot grote armoede onder stedelingen en plattelanders leidde. Het belangrijkste was, dat, ook al had men het geld, brood domweg niet te krijgen was. Ook daar werden de stadspoorten bewaakt om te voorkomen dat er brood de stad uitgesmokkeld werd. Treckpoel meldt met eigen ogen gezien te hebben hoe sommige sterke mannen met kruiwagens vanuit het Land van Valkenburg en elders naar Keulen trokken, daar brood inkochten en dat deels vóór de poorten van Sittard verkochten en anderdeels elders in de dorpen.⁴³

⁴¹ 'Chronik von Johann Koelhoff', 880-883. In mijn 'Prijs- en levensmiddelenpolitiek', 242, releveerde ik enkel het bakken van broden van gerst en zogenaamde 'ronde granen'.

⁴² 'Chronik von Johann Koelhoff', 885.

⁴³ J. Habets ed., 'Chronijk der landen van Overmaas en der aangrenzende gewesten, door eenen inwoner van Beek bij Maastricht', *Publications de la Société Historique et Archéologique du Duché de Limbourg (PSHAL)* 7 (1870) 11-196: 75-76. Treckpoel was tot 1492 kapelaan in Sittard en daarna tot zijn dood in 1509 rector van het tertiariissenklooster te Bilzen; het handschrift berust in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Vgl. S. Vanderputten, 'Treckpoel, Peter' in: G. Dunphy ed., *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle* (Leiden en Boston, 2010) 1445. Ook een Maastrichtse kroniek rept van het feit dat het sinds mensen heugenis de duurste tijd was: J. Habets ed., 'Chronijk van Maastricht en omstreken', *PSHAL* 1 (1864) 70-93: 86. Het handschrift, dat van omstreeks 1517 dateerde, is verloren gegaan.

Ook in deze jaren neemt het aantal maatregelen op het vlak van de stedelijke verzorgingspolitiek weer hand over hand toe. Daarbij zijn die niet altijd even ‘sociaal’ bedoeld. Zoals ook voor Duitse steden wel is aangetoond, staan dergelijke maatregelen vooral ook in het teken van vermindering van conflicten en zelfs onrust.⁴⁴ Ook het feit dat grote delen van de Nederlanden tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw in wezen met een depressie te kampen hadden, maakt dat twee bestaanscrises zo kort na elkaar een bedreiging konden vormen voor de gevestigde macht. Opstandigheid steekt dan ook her en der de kop op, waarbij de regelrechte ervaring met een bestaanscrisis makkelijk gekoppeld wordt aan verzet tegen fiscale lastenverzwaring en verdenking van financieel wanbeheer. Dit soort zaken spelen mee in de opstand van de Vlaamse steden tegen Maximiliaan in de jaren tachtig die tot in 1492 voortduurde, de opstand van het zogenaamde ‘kaas- en broodvolk’ in Kennemerland in 1491-1492, maar ook in pogingen vanuit de burgerij om controle te krijgen over het financieel beheer van het stedelijk patriciaat, zoals we dat uit Zutphen in 1494 kennen.⁴⁵

Evenals bij de twee hiervoor al behandelde bestaanscrises braken opnieuw epidemische ziekten uit. Nog in 1492 kwamen er meldingen binnen uit het noordelijke deel van de Veluwe, maar ook uit Horst in het Gelderse Overkwartier (het huidige Limburg). De berichten breidden zich in 1493 uit over – in elk geval – het geheel van de Noordelijke Nederlanden en de aangrenzende Duitse territoria (onder andere Kalkar, waar liefst 312 doden door het plaatselijke gasthuis begraven moesten worden, Emmerik en natuurlijk ook Keulen) en zelfs nog in 1494 blijkt de pest in Scharmer en de stad Groningen, in Zutphen, Emmerik en Geldern te heersen. Uitzonderlijk is een melding uit 1495 van pest in het Drentse Rolde.

⁴⁴ Jörg, *Teure*, 77. Zie ook Dirlmeier, ‘Lebensmittel- und Versorgungspolitik’ (als n. 8), 150.

⁴⁵ Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 217-226; R. van Schaik, ‘The Sale of Annuities and Financial Politics in a Town in the Eastern Netherlands: Zutphen, 1400-1600’ in: M. Boone, K. Davids en P. Janssens ed., *Urban Public Debts. Urban Government and the Market for Annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout 2003) 109-126: 121-122.

Conclusie

De drie hier behandelde bestaanscrises zijn op grond van kwantitatieve, maar vooral ook kwalitatieve gegevens de crises, die met kop en schouders boven andere vijftiende-eeuwse duurtejaren uitsteken en kunnen juist door hun meerjarige duur als hongersnoden betiteld worden. Ze zijn qua ruimtelijke verspreiding grootschalig van aard, hebben tot inzet van een breed scala aan economische overheidsmaatregelen ter beteugeling van de gevolgen aanleiding gegeven en hebben in combinatie met hernieuwde en vooral felle opflakkingen van epidemische ziekten geleid tot grote sterfte. Over een hele reeks van steden is te zien dat vooral de crisis van 1437-1439 de aanzet heeft gegeven tot ingrijpende overheidsbemoeienis met de levensmiddelenvoorziening in meest brede zin, die zich bij elke volgende ernstige bestaanscrisis verderop in de vijftiende eeuw, en in volgende eeuwen herhaalde. De toenemende marktintegratie leidde in die zin tot een geïjkt patroon in overheidsreglementering en onderlinge afstemming werd harde noodzaak.